

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

КАТЕДРА „АРХЕОЛОГИЯ“

**КРЕПОСТИ И УКРЕПЛЕНИЯ, ИЗПОЛЗВАНИ ПРЕЗ
СРЕДНОВЕКОВИЕТО В ЗАПАДНА БЪЛГАРИЯ.
ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА ЕКСПОНИРАНЕ И СОЦИАЛИЗАЦИЯ**

Даниел Иванов Иванов

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертация за присъждане на образователна и научна степен „доктор“
в научно направление 2.2. История и археология,
научна специалност Музеология

НАУЧЕН РЪКОВОДИТЕЛ
ПРОФ. Д-Р ТОТКО НЕЙКОВ СТОЯНОВ

НАУЧЕН КОНСУЛТАНТ
ГЛ. АС. Д-Р ИЛИАНА ГЕОРГИЕВА БОРИСОВА-КАЦАРОВА

София, 2020

Предложената за обсъждане дисертация е организирана в две части:

- Основен текст;
- Каталог с приложения.

Основният текст съдържа: Въведение, Четири глави, Заключение, Информационни източници, Съкращения – 312 стр.

Каталог на обектите – 237 стр.; Пет приложения с 105 изображения, 12 таблици, 4 карти и 2 фигури – 50 стр.

Дисертационният труд е обсъден и предложен за защита на разширено заседание на катедра „Археология“ при Софийски университет „Св. Климент Охридски“ на 03.02.2020 г.

Въведение

България е страна с богато археологическо наследство. Тя притежава хиляди археологически недвижими ценности, появили се в резултат на различни културни взаимодействия през вековете и съчетаващи в себе си историята, битата и културата на различни племена и народи, живели по нашите земи. Тяхното опазване и социализация е функция на съвременното ни общество, което има първостепенно значение за съхранението на българската, европейската и световна историческа памет. Почти всички недвижими археологически ценности са свободни за посещение от публиката, но много от тях са изоставени и не се полагат необходимите грижи за тяхното опазване. Липсва изградена инфраструктура за посетителите и необходимата охрана с цел запазване на обекта от разрушаване и ограбване. Елемент на опазването е и процесът на експониране, социализация и популяризиране на недвижимите археологически ценности сред българската и чуждестранната публика.

Мотивът за избора и разработването на темата е породен от актуалността на проблема, свързан със социализацията на редица крепости на територията на България чрез тяхното възстановяване, което води до подмяна на автентичността им и тяхното обезличаване. Друг мотив е личният ми интерес към изучаването на крепостното строителство по българските земи и професионалната ми ориентация в сферата на музеологията, и опазването на културното наследство.

Особеност на настоящия дисертационен труд е неговата интердисциплинарна насоченост, която включва познания от различни области на науката, като: археология, история, архитектура, география, право и др. Проблемът, свързан с експонирането и социализацията на археологически архитектурни обекти е многопластов. В основата си той съдържа два основни аспекта: от една страна е историческото и археологическото основание за представяне и експониране на дадена недвижима археологическа ценност, а от друга, това е архитектурно-инженерният аспект при изготвяне на проекти за експониране на недвижими археологически културни ценности. В настоящата дисертация основно са разгледани проблемите, свързани с първия аспект. Ще бъде обърнато внимание и на втория аспект.

Основната цел на изследването е: проучване и анализиране възможностите за експониране *in situ*, адаптиране и социализация на крепости и укрепления, използвани през периода на Средновековието (VII-XIV век) в земите на днешна Западна България – областите Благоевград, Видин, Враца, Кюстендил, Монтана, Перник, София област и София-град. Обектите, включени в дисертацията, се намират в извънградска среда или попадат в урбанизирани територии, но не са засегнати от новото строителство.

Във въведението са описани задачите, реализирани за постигането на основната цел, разгледана е методологията на изследването и е направен историографски преглед по проблема, свързан с дейностите по експониране и социализация на недвижимото археологическо наследство в България.

I. Основни понятия

Тази част от дисертацията е обособена в отделна глава, поради значимостта на основните понятия, свързани с проблематиката на настоящото изследване и необходимостта от тяхното изясняване. Постигната е терминологична яснота по отношение на включените в изследването основни понятия като: културно наследство, археологическо наследство, археологически недвижими и движими културни ценности, крепости, укрепления, фортификация, автентичност, опазване, консервация, реставрация, експониране, социализация, интерпретация, адаптация и реконструкция.

II. Нормативна уредба, организации и управление в областта на недвижимото археологическо наследство

Във връзка с процесите по проучване, експониране и социализация на недвижимите археологически ценности е направен преглед на законодателството и управлението на недвижимото археологическо наследство. Разгледани са международното и българското законодателство, някои международни организации в областта на опазване и представяне на археологическото наследство и управлението на това наследство на територията на България.

1. Международна нормативна уредба и някои международни организации в областта на недвижимото археологическо наследство

В тази част е направен преглед и анализ на международните нормативни документи – конвенции, харти, препоръки и др. и на международни организации, занимаващи се с опазването и представянето на археологическото наследство.

През първата половина на XX век започва приемането на редица основни нормативни документи. Още през 1904 г. са изработени кратки препоръки, относно запазването и реставрацията на архитектурните (в.ч. археологическите б.а.) паметници.

Разрушенията по време на Първата световна война (1914-1918) довеждат и до разрушаване на много недвижими културни ценности. Тези събития стимулира идеята за създаване на международно движение за защита на културното наследство. Това е Комитетът за интелектуално сътрудничество, основан през 1922 г. в рамките на Лигата на нациите. Четири години по-късно той е трансформиран в Международен институт за интелектуално сътрудничество със седалище в Париж. Същата година към него се създава Международно музейно бюро в Париж. Целта му е да насърчава и организира съвместна работа и изследвания на международно ниво.

През 1931 г. в Италия е приета първата „Харта на реставрацията“. Тя е основен документ за реставрационната дейност на Апенините. Същата година се провежда Атинската конференция – Първата международна среща на реставраторите. На нея е приета „Атинската харта за реставрация на историческите паметници“. В хартата се утвърждават принципите на археологическата реставрация и се правят първите опити да преодолее нейната ограниченост.

След Втората световна война са приети редица конвенции, харти и документи свързани с опазване, представяне и социализиране на културното наследство. Едни от най-значимите за археологическото наследство са Международна харта за реставрация и консервация на паметниците и забележителните места, Венеция, 1964 г.; Европейска конвенция за защита на археологическото наследство, Лондон, 1969 г.; Служебно издание на ИКОМ Археологически музеи на място, 1982 г.; Харта за защитата и управлението на археологическото наследство, Лозана, 1990 г.; Европейската конвенция за опазване на археологическото наследство, Ла Валета, 1992; Документ за автентичността, Нара, 1994 г.; Указания на ИКОМОС от Салалах (Оман) за управление на обществените археологически места, приети в Ню Делхи, 2017 г. и др.

След Втората световна война са създадени и някои международни организации, чиито дейности са свързани с процесите по издирване, проучване, опазване, представяне и популяризиране на недвижимото археологическо наследство. Някои от тях са Международен съвет за паметниците на културата и забележителните места - ИКОМ (1964 г.); Комитета за световно наследство; Международния център за изследвания в областта на консервацията и реставрацията на културни паметници в Рим; Комитета за културно наследство към Съвета на Европа; Международна

организация на археологическите музеи на открито и експериментална археология – EXARC и др.

2. Българското законодателството в областта на недвижимото археологическо наследство – исторически преглед

Във връзка с разглежданите проблеми в настоящата дисертация, свързани с процесите по проучване и представяне на археологическото наследство, е направен анализ на нормативната база в нейния исторически контекст.

През първите години след Освобождението на България от Османско владичество започва работата по създаване на нормативна база, която да бъде основа за опазването на културното наследство. В първите години са приети различни нормативни документи, с които се цели да се ограничи разрушаването на културните ценности и износът им в чужбина.

Първият законодателен акт в областта на културното наследство са приетите през 1888 г. „Временни правила за научни и книжовни предприятия“, а през следващата година е гласуван „Закон за издирване старини и за спомагане на научни и книжовни предприятия“. В тях са поместени първите текстове, свързани с археологическото наследство, неговото издирване, описване и проучване. Все още не се говори за физическото опазване на археологическите ценности и тяхното представяне пред обществото. През 1911 г. е приет „Закон за старините“. Съществен принос на закона е създаването на институционална система в областта на опазване на културното наследство. В него все още липсват разписани процедури, свързани с представянето на „неподвижните старини“.

През 20-30-те години на XX век са съставени *Списъци на народните старини, намиращи се на територията на Царство България*, като в тях са включени около 100 археологически старини, като крепости, селища и др.

В средата и края на 30-те години на XX век са разработени нови нормативни документи, свързани с недвижимото културно наследство. През 1936 г. е приета „Наредба-закон за запазване на старинните постройки в населени места“, който регламентира опазването на археологическите паметници в градска среда. В края на 30-те години е разработен нов „Закон за старините“. Целта е да се узаконят промените, наложени в практиката по издирване, проучване и опазване на археологическите ценности. Според него, разкритите движими археологически ценности трябва да се съхраняват в музеи на самото място при недвижимите старини, ако такива съществуват, в противен случай се прибират в най-близкия музей. За първи път се говори за такива музеи. Проектозаконът от 1939 г. не е приет.

Обществено-политическите промени в България след Втората световна война водят до приемането на нови постановления, с текстове, регламентиращи процесите по издирване, проучване и опазване на недвижимите археологически ценности – Постановление № 1608 „За запазване на паметниците на културата“ (1951); Постановление № 165 „За опазване паметниците на културата и развитието на музейното дело у нас“ (1958); (1960); „Правилник за използване и опазване на недвижимите паметници на културата и историческите места“ (1960) и др. За първи път в Постановление № 165 е употребено понятието „популяризиране“ на недвижимите паметници на културата, без да са посочени конкретни стъпки, свързани с този процес. През 1969 г. е приет нов „Закон за паметниците на културата и музеите“, в който освен процесите по проучване и опазване, подробно се разискват дейностите по популяризиране на недвижимото археологическо наследство. През 70-80-те години на

XX век са приети и наредби, свързани с опазването и представянето на недвижимо археологическо наследство.

След обществено-политическите и икономически промени в страната от 1989 г. са необходими две десетилетия за приемането на нов „Закон за културното наследство“ (2009 г.). В закона е поместена глава, която разглежда дейностите по издирване, проучване, опазване и представяне на археологическото културно наследство.

В края на XX и началото на XXI век са гласувани редица подзаконови документи, свързани с издирването, проучването, опазването и представянето на недвижимо археологическо наследство. Във връзка с неговото представяне е приета Наредба № Н-4 „За условията и реда за представяне на културните ценности“ (2013 г.). В нея са събрани натрупаните познания и опит в областта на експонирането и социализацията на недвижимо културно наследство до момента.

В тази част е направен и кратък анализ на включените в законодателната уредба дейности и стъпки, свързани с представянето на недвижимо археологическо наследство.

3. Управление на недвижимо археологическо наследство

Главната цел на управлението на археологическото наследство е свързана с проучването, опазването и представянето на археологическите движими ценности и запазените *in situ* археологически обекти. От своя страна, управленските дейности са тясно обвързани със законодателната рамка на България в областта на културното наследство.

Управлението на археологическото наследство е дълъг процес, включващ изграждане на национална система за неговото опазване. В организационно отношение системата включва: **държавни и общински органи** за управление и контрол на дейностите по опазване на наследството в национален план; **национални, регионални и общински музеи** за управление и опазване на културното наследство в национален, регионален и общински мащаб; **културни организации** по смисъла на Закона за закрила и развитие на културата; **Светия синод** на Българската православна църква и централните ръководства на другите регистрирани вероизповедания. Всички органи и организации осъществяват своята дейност в съответствие с целите на ЗКН и в сътрудничество с БАН, различни висши училища, държавни и общински институции, професионални сдружения и други НПО-та.

Управлението на археологическото недвижимо културно наследство е свързано с организирането на редица дейности, свързани с неговото издирване, изучаване, опазване и експониране и социализиране. В дисертацията е направен кратък анализ на управлението на археологическите проучвания, финансирането и археологическата документация. Разгледана е същността, организацията и управлението на Автоматизираната информационна система „Археологическа карта на България“, която е значима част от организационно-управленската структура на недвижимо археологическо наследство.

Юридическото опазване на недвижимите археологически ценности е важна част от процеса на управление на недвижимо археологическо наследство. Тези дейности включват: *идентифициране*, което включва издирване, изучаване и издаване на предварителна оценка; *деклариране*, с което се определя научната и културна стойност на недвижимия обект, предварителната му класификация, категория и временните режими на опазване; *предоставяне на статут* – декларираните ценности подлежат на заключителна оценка във връзка с регистрирането им като културни ценности. Когато се установи че те имат качества на недвижими културни ценности директорът на

НИНКН прави предложение до министъра на културата за тяхната окончателна класификация, категоризация и режими на опазване. От своя страна НИНКН води Национален регистър на недвижимите културни ценности, на които е предоставен статут.

Съществен сегмент от управление на недвижимото археологическо наследство са дейностите по неговото физическо опазване, които включват консервационно-реставрационните работи. За тяхното реализиране и за адаптацията на археологическите обекти се изготвят проекти от специалисти, които притежават съответната техническа и проектантска правоспособност.

III. Експониране и социализация – историческо развитие и същност

В тази глава е направен преглед на историческото развитие и същността на процесите по експониране и социализация на недвижимите археологически ценности в България и Европа. Разгледани са и някои основни форми, похвати и техники на експониране и социализация на археологическите обекти. В последната част е анализиран проблемът, свързан с автентичността, реконструкциите, реставрацията и консервацията на недвижимите археологически ценности.

1. Експониране и социализация на недвижими археологически ценности в Европа – исторически преглед и развитие.

Идеята за създаване на музей на открито или т. нар. „жив“ музей се заражда в Европа още през XVIII век. Целта е в тях да се експонират копия на типични за съответните райони селски къщи. Неин родоначалник е Карл Виктор фон Бонщетен, който поставя началото на романтичния период в тази сфера. Идеята му не се осъществява и едва век по-късно се създават условия за нейното реализиране. Тези процеси се свързват с Артур Хазелиус. През 1891 г. в Швеция, врати за посетителите отваря първият музей на открито, наречен „Скансен“. Другият паралелно на изграден на „Скансен“ музей е „Карл Оскар“ в Норвегия.

Паралелно с идеята за изграждане на музей на открито се заражда и идеята за създаването на паркове с исторически и археологически ценности. През XIX век започва създаването на подобни паркове, в които са премествани недвижими археологически останки или са реставрирани изцяло археологически обекти. Интересът в този период е ориентиран основно към античните паметници.

В края на XIX век се зараждат идеите за съвместно експониране на недвижимото археологическо наследство и движимите археологически находки намерени на място. Налага се виждането, че където е възможно, е препоръчително да не се разкъсва връзката между недвижимото и движимото наследство, с цел по-пълноценното им изследване и по-достъпно представяне пред публика. В края на XIX и началото на XX век се появяват и едни от първите археологически музеи *in situ* в Кармона, Испания (1885 г.), Карнунтум, Австрия (1904 г.) и др. Постепенно концепцията за експониране на недвижимото археологическо наследство и създаване на музеи на открито и *in situ* се разпространява в цяла Европа.

Значим период е представянето на недвижимото археологическо наследство в контекста на културния национализъм. Различните нации използват това наследство в преследването на собствени политически и социални цели, като някои от тях носят провокативни послания. Идеята е да се подчертае великото минало на нациите с цел засилване на национализма в техните предели. Най-силно това течение се откроява по време на управлението на Националсоциалистическата германска работническа партия в Германия от началото на 30-те и първата половина на 40-те години на XX век.

Германското управление използва културното и археологическо наследство за пропагандни цели в опитите да се оправдаят и узаконят възгледите на Третия райх, както и при завладяването и легитимирането на територии в Европа.

През 70-те години на XX век започва да се развива един клон на археологическата наука, който получава голяма подкрепа в университетите на Западна Европа – експерименталната археология. Последствията от развитието на археологията в тази посока довеждат до създаването на нови археологически комплекси на открито. Днес в цяла Европа са експонирани и социализирани множество археологически паметници, представящи хилядолетната история на континента и разказващи за историята на обитателите им през различните епохи.

Във връзка с обекта на изследването (крепости и укрепления използвани през Средновековието) са разграничени три степени на съхраненост на обектите – висока (повече от 60 %), средна (между 40 и 50 %) и ниска (под 40 %). Разгледани са археологически обекти в Европа, които са близки по същност и запазеност на руините с тези в България и на тази основа е направен анализ на процесите и дейностите, свързани с тяхното експониране и социализация. Въпреки, че съхранените структури на повечето такива обекти в Европа са запазени в по-голям обем от тези в България, което оказва в известна степен различно въздействие върху тяхното експониране и адаптация, все пак тези казуси са полезен опит, който може да послужи при реализирането на проекти и дейности, свързани с тяхното представяне.

Обектите, които са съхранени в руинен вид и са експонирани, условно може да се разделят на две групи – експонирани и социализирани, без музейна експозиция *in situ*, като голяма част от тези обекти в Европа попадат в тази група; и експонирани и социализирани с изграден музей или музейна експозиция *in situ*. Основната цел на втората група е представяне на историята на мястото, чрез връзката между недвижимите и движимите ценности.

В значителна степен при реставрацията на археологическите останки на обектите се използва методът на анастилозата. Като цяло обектите са реставрирани частично с оглед укрепване на техните структури, но съществуват и места, където са направени цялостни реконструкции на крепостните кули, участващи от крепостни стени и различни постройки. Паралелно с тези методи за представяне на археологическото наследство са използвани и различни иновативни похвати, включващи употребата на новите технологии. При някои от обектите в Европа са разработени приложения за смартфон или таблет, които включват информация за тях, както използването на добавената и виртуална реалност с 3D графични реконструкции на обектите.

Някои от проектите и дейностите по опазване, реставрацията, експониране и адаптация на обектите се реализират или в тях взимат участие доброволни организации и сдружения. При много от крепостите и замъците в Европа се организират различни събития, фестивали, концерти, театрални постановки и възстановки, свързани с античната и средновековна история на мястото и региона.

2. Експониране и социализация на недвижими археологически ценности в България – исторически преглед и развитие

Във връзка с темата и целта на дисертацията е направен исторически преглед и са анализирани проблемите при експониране и социализация на недвижимото археологическо наследство през годините на Третата българска държава. Интересът към запазване на археологическото недвижимо наследство в българския ареал се заражда още във Възрожденската епоха. Редица просветни дейци, като Васил Априлов,

Георги Раковски, Сава Доброплодни и др. се занимават с издирване и описване на археологически ценности.

Процесите, свързани с експонирането и популяризирането на недвижимото археологическо наследство в България могат да се обособят в три етапа, които са обвързани с историческите периоди на Третата българска държава – монархия (1878-1946), социалистическа република (1946-1989) и съвременен етап (1989 – до днес).

Първите десетилетия от **първия** етап (1878-1944) са години, които се свързват с издирване, проучване и описване на недвижимото археологическо наследство на територията на България. Натрупаните знания и опит през възрожденските години са предпоставка за създаването на археологическите дружества в България. Те, заедно с новосъздадените музейни институции, са в основата за запазване и популяризиране на археологическото недвижимо наследство *in situ* и за създаване на археологическите паркове и комплекси.

През тези години са реализирани археологически проучвания на редица обекти от национално значение – Преслав; Плиска; Мадара; Царевец и Трапезица в Търново; Абритус и др.

През 20-те години на XX век видни учени като Рафаил Попов и Кръстю Миятев, заедно с местни общественици, изтъквайки образователните и възпитателни функции на археологическите паметници, правят предложения за превръщането им в паркове-музеи на открито или известни тогава като „локални музеи“, изградени до самите обекти. По инициатива на Рафаил Попов се правят първите успешни опити за включване на археологическото наследство в природния му контекст. Той планира изграждането на паркове и около знакови за българската археология обекти като Плиска, Преслав, Мадара, Търново, като основната му идея е в тях да запазят и представят археологическите останки на посетителите. Най-голяма роля за опазването и популяризирането на българските археологически паметници изиграва създаденото на 23 март 1924 г. археологическо сдружение „Българска старина“. Основните задачи на сдружението са свързани със „запазването, поддържането и разкрояването на откритите в Североизточна България старини“. Първите археологически сбирки, прерастващи по-късно в музейни комплекси на място, се появяват на територията на България в непосредствена близост до самите археологически обекти, като Плиска, Преслав, Мадара, Абритус и др. Така до началото на Втората световна война в България се налага идеята археологическото наследство да се експонира на място, паралелно с взетите решения на конференциите в Мадрид (1904 г.), Атина (1931 г.) и Кайро (1937 г.) археологическото наследство да се излага *in situ*.

През **втория етап**, обхващащ периода от 1946 до 1989 г., на територията на България се създават редица археологически комплекси и резервати, които успешно съхраняват, представят и популяризират недвижимото и движимото културно наследство на страната. Голяма част от тях са създадени или осъвременени във връзка с някакво събитие от историческо или политическо значение – честванията на 1300 години от основаването на България, някаква друга годишнина, свързана с конкретно място и пр. Най-много археологически обекти са реставрирани и експонирани в контекста на проекта „1300 години България“. В неговите рамки се изпълняват някои програми, като „Велико Търново 1300“ за възстановяване (със свободни интерпретации) на Царевец, „Преслав 1300“ за преустройство на резервата и изграждане на нова музейна сграда. Реставрирани са определени участъци от Плиска, Шуменска крепост и др. Други обекти, като Самуилова крепост и Неолитните жилища в Стара Загора, са открити по случаи различни годишнини. През 70-те и 80-те години на XX век са отворени за посещение и редица други археологически паметници –

Музей на мозайките в Девня, Античен керамичен център край Павликени, крепост-музей Баба Вида при Видин, ИАР Кабиле и др. В десетилетията след Втората световна война на територията на България се обособяват над 20 археологически резерват, като официално днес те наброяват 33.

Третият етап (1989 – до днес), свързан с процесите по експониране и социализация на недвижимото археологическо наследство, започва със смяната на политическата система в началото на ноември 1989 г. През 90-те години на XX век, в условията на преход, българската държава се откъсва от проблемите на музеите и музейното дело. Тези години могат да се определят като междинен преходен етап, когато не малък брой от археологическите обекти и техните музейни сгради и инфраструктури са занемарени, затворени и нефункциониращи. Едва в началото на XXI век активно се поставя въпросът за възстановяване и експониране на различни археологически обекти. През последните години, при някои от тези паметници са осъществени проекти за консервация и реставрация, съвременно експониране и социализация, а там където има музейни сгради и експозиции, те са възстановени, обновени и отново отворени за посетители. Открити са и някои нови археологически музейни комплекси като: Музеят „Тракийско изкуство в Източните Родопи“ при Александровската гробница, Археологически комплекс Калето при Мездра, Ковачевско кале при Попово и др. При много други обекти е изградена цялостна или частична инфраструктура за удобство на посетителите.

3. Основни форми, похвати и техники на експониране и социализация на недвижими археологически ценности в България и Европа

Една от главните задачи на институциите, занимаващи се управление на културното наследство в България и Европа е неговото подходящо презентирание пред обществото. Основните форми на представяне на недвижимите археологически ценности включват: археологически резервати; археологически паркове; археологически комплекси и археологически музеи *in situ*.

Археологически резервати. Според българското законодателство, археологическият резерват представлява „обособена територия или част от акватория, наситена с издирени или подлежащи на издирване под повърхността или наземни археологически културни ценности, включително археологически нива и/или културни напластявания, разкрити при строителни дейности“.

Археологически паркове. Археологическите паркове представляват защитена зона, която е определена за обществен достъп, удоволствие и образование. В тях се съдържат както надземни, така и подземни движими и недвижими археологически останки. Те се разглеждат като инструмент за опазване на археологическите обекти и като средство за тяхното представяне, интерпретация и разбиране на миналото на човечеството. На практика археологическите паркове в Европа са близки по същност и значение с нашите археологически резервати.

Археологически комплекси. Те представляват експонирани, адаптирани и социализирани археологически останки, които обхващат сравнително по-малък по площ терен от този на археологическите резервати и паркове и обикновено включват съвкупност от няколко археологически обекта с архитектурна обособеност, с еднакво предназначение и обвързаност.

Археологически музеи *in situ* са изградени за да опазят природното и културното движимо и недвижимо наследство на място, т.е. да се запазят на мястото, където са създадени или открити археологическите културни ценности. Те представляват комплексна културна институция, чиято основна цел е, освен опазването,

експонирането и популяризирането на материалното движимо и недвижимо наследство в неговата естествена среда, но и съхранението, представянето и популяризирането на нематериалното културно наследство за съответната област или епоха.

Съществуват много и най-различни похвати и техники за представянето на недвижимите археологически ценности. Поради невъзможността да бъдат описани всички в едно изследване, в тази част са представени само някои от тях.

На първо място при представяне на недвижимото археологическо наследство трябва да се познава неговата същност и многопластовост. При реализирането на проекти за експониране и социализиране на археологическите останки от изключително значение е да се запазят и експонират, доколкото е възможно, археологическите структури и културните пластове от различните епохи на съществуване на дадения обект – праистория, античност, средновековие. Представянето на археологическите паметници трябва бъде и в контекста на средата, в която са създадени.

При реставрация и експониране на някои обекти са въведени някои нови похвати и техники за представяне на останките с цел придаване на обем. В някои случаи те са противоречиви и предизвикват остри критични реакции. Такъв похват е монтирането и вписването върху оригиналните зидове на съвременни архитектурни елементи – метални конструкции, телени мрежи, стъклени елементи, полимербетон и др. Друг е свързан с използването на съвременни контрастиращи строителни материали, запълващи разрушените участъци от градежите.

Основен похват при експониране на археологически останки е свързан с представянето им в състоянието, в което са разкрити. Предприемат се единствено консервационни дейности по тяхното укрепване или минимална реставрационна намеса с цел придаване на естетически вид на паметниците.

С цел пресъздаване на архитектурата на обекта се предприема подход за цялостна реставрация на участъци от обектите, като кули, порти, крепостни сетни, отделни постройки и др. Експонирането на отделни постройки или други участъци от обектите се реализира чрез реконструирането им с отворен план по вертикалата, т. нар. напречен „разрез“ на структурата, за по-доброто ѝ разбиране.

Друг похват за представяне на археологически обекти е създаването на техни цялостни или частични копия. Този похват може да се приложи при многопластови обекти, като се реконструират определени периоди от тяхното изграждане.

Един основен похват за представяне на недвижимите археологически ценности или сектори от тях е под съвременни постройки. Някои от тях могат да бъдат музейни сгради с експозиции, съхраняващи и представящи движимите археологически ценности, разкрити на място. Съществуват различни варианти на такива постройки, според нуждата на археологическите останки: **Защитен навес**; **Защитна музейна сграда, вариант 1** – археологическите останки се намират изцяло в съвременната сграда; **Защитна музейна сграда, вариант 2** – участък или участъци от останките са експонирани в съвременната постройка, останалите структури на обекта се намират на открито; **Защитна музейна сграда, вариант 3** – археологическите останки или сектори от тях са експонирани под съвременната постройка. Подовото ниво на тези сгради са изградени от метални конструкции с прозрачни елементи (стъкло). Сградите могат да се разделят на два вида – специално изградени музейни сгради или съвременни постройки с различни функции, използвани в съвременното и под които има археологически ситуации; **Защитна музейна сграда, вариант 4** – подземна постройка, съхраняваща и представяща археологически ситуации – гробници, подови нива, останки от постройки и фортификационни градежи и др. Съществуват и музейни сгради, които са изградени

близо до археологическите останки. В тях има уредени експозиции с подвижни археологически ценности, разкрити от мястото. Този вариант на музейна сграда е един от най-често срещаните. Като музейно пространство за постоянни или временни експозиции, може да се използват и автентичните недвижими ценности, като замъка Баба Вида във Видин.

Устройството на музейни експозиции при недвижимите археологически ценности е еднотипно с това на експозициите при класическия вид музеи. Експозициите могат условно да се разделят на – класически; иновативни; интерактивни.

Съществуват и някои похвати и техники, свързани с експонирането на детайли и компоненти при недвижимите археологически ценности, тясно свързани с тяхното съществуване и по-доброто им разбиране от посетителите: **1.** Експониране на археологически артефакти – питоси, хромели, водопроводи и др. на мястото на тяхното откриване – на открито и под прозрачни съоръжения „полеви витрини“; **2.** Експониране на архитектурни елементи – капители, фризове и др. вдигнати във височина чрез съвременни материали – метални, дървени или стъклени конструкции; **3.** Обособяване на лапидариум на територията на археологическите обекти; **4.** Реставриране и експониране на цели стенописи и участъци от стенописи изписани върху запазени сектори от стени; **5.** Възстановяване и вписване при вече експонирани обекти на градини по автентични описания; **6.** Експониране при обектите на реконструирани археологически площадки, показващи процесите на тяхното проучване с образователна цел; **7.** Монтиране на големи пана с графични реконструкции на сектори от обекти и монтирането им зад оригиналните археологически останки с цел придаване на дълбочина; **8.** Експониране на участъци от автентични пътни настилки при археологическите обекти и включването им в алейната мрежа на обекта; **9.** Изработване и експониране на макети на археологическите обекти; **10.** Поставяне на табла с обща информация за обекта, снимков материал, 3D графични реконструкции, планове и др.; **11.** Използването на художественото осветление за акцентирание на определени архитектурните елементи от структурите на обектите и др.

Средство за подсилване на експозиционните качества на запазените археологически останки, особено там, където има малко оцелели до днес структури е включването на новите технологии. Чрез използването на добавената и виртуалната реалност, холограмата, фотограметрията, 3D графични модели в електронен и печатен вариант, аудиовизуални и мултимедийни средства, развлекателни и логически електронни игри с историческо съдържание, светлинни ефекти, 360 градусови панорамни снимки на моментните ситуации при обектите и др. може да бъдат представени пред посетителите различни археологически обекти и сектори от тях и да се подчертаят техните експозиционни качества. Виртуалното им представяне се реализира чрез различни електронни устройства – смартфони, таблети, монитори с малък и голям дисплей, мултимедийна и друга техника.

Интересен похват за представяне на останки на археологически обекти е използването на тяхна хипотетична или реална перспектива, наложена върху плоскост от прозрачен материал (плексиглас, стъкло и др.). Панелът с перспективата се позиционира между посетителя и експонирания обект. При наблюдение се създава триизмерна перспектива на съществуващия паметник преди неговото разрушаване.

Важен компонент от целия процес на представяне на археологическите недвижими ценности са дейностите свързани с адаптацията им и осигуряване на удобства и физически достъп до тях – пътна и алейна инфраструктура, паркинги, указателни, информационни и предупредителни табели, места за отдих, санитарни

помещения, кошчета за отпадъци и др. При някои недвижими археологически ценности са създадени условия за достъп на хора в различно неравностойно положение.

Освен осигуряването на физическия достъп до археологическите паметници е необходимо и използването на различни похвати и техники за привличане на посетители и социализиране на обектите: Създаване на различни културно-опознавателни туристически маршрути с включени археологически обекти; Екскурзоводски услуги на няколко езика; Образователни програми и игри в специално обособени образователни зали или стаи, оборудвани с дидактически материали; Използването на археологическите останки като сцени за музикални концерти, театрални постановки, исторически възстановки и различни други събития; Създаването на детски кътове и други атракции в близост до археологическите паметници; Използването на медиите при процесите на социализация на недвижимите археологически ценности; Изготвяне на реклама за обектите, отпечатване на книги, брошури, изработване на сувенири и др.; Създаване на симбиоза между археологическите обекти и традициите, фолклора, занаятите и т.н.

4. Опазване/Показване или проблемът за автентичността, реконструкциите, реставрацията и консервацията на недвижими археологически ценности

Един от основните проблеми при представянето на археологическите обекти и свързан с темата на дисертацията е балансът между опазването и експонирането. Дискусиите по въпросите за автентичността, реставрацията и консервацията на археологическите паметници не е от вчера. Съвременната мисъл и теория за опазване на културното наследство са резултат от натрупан опит през столетията. Опазването и представянето на културните паметници зависят от осъзнаването на тяхната ценност и значимост.

Във връзка с проблемите, свързани с опазване на автентичността на недвижимите археологически ценности, от една страна и тяхното експониране, от друга, е проследена еволюцията на подходите и техниките в областта на реставрационно-консервационните дейности, като са разгледани различните линии на теоретичната мисъл в областта на консервацията и реставрацията през последните два века.

Класицистична реставрация. Първите реставрационни дейности от началото на XIX век в Италия са свързани с идеите на Класицизма. Обект на дейност на класицистичната реставрация са паметниците от Античността. Тя се обляга на 4 основни принципа: респект към оригинала; разграничаване на реставрационните прибавки от оригинала; осъзнаване на историческата и естетическа значимост на паметник; стилова избирателност.

Романтична реставрация е свързана с направлението на Романтизма, което се заражда едновременно с Класицизма. Това направление е свързано с интереса към средновековното изкуство на различните страни и пробужда обществен интерес към средновековната архитектура. Характеристики на романтичната реставрация: незачитане на оригинала в паметника; акцентирание на естетико-художествената ценност на паметника и съответно и negliжиране на историко-документалната му ценност; компилативен подход при намесата в архитектурно-художествения образ на паметника; фокусира общественото внимание върху архитектурата от миналото и формира обществено разбиране, че архитектурното наследство е културна ценност, за която трябва да се грижим.

Стилистичната реставрация. Тя се развива наред с предходните две течения. В нейната основа е възстановяването на стилистичната цялост на паметника. Неин

основоположник и изтъкнат представител е Виоле льо Дюк. Според него „да реставрираш зданието – това не означава да го поддържаш,... това означава да го възстановиш в завършен вид, който е възможно никога реално да не е съществувал”. Той разработва методология за реставрацията. Въпреки, че се увлича от хипотези, в повечето случаи льо Дюк правилно документира и записва структурите на обекта преди неговото възстановяване, анализирайки всички налични доказателства. Характеристики на стилистичната реставрация: стилистичното съвършенство на паметника; пренасочва се вниманието от оригинала в паметника към негов предположаем образ; цялостното, комплексно и задълбочено проучване на паметника; реставрацията се осъществява с подробно документиране на проучвателните и на реставрационни дейности.

Тези течения в реставрационната теория и практика са критикувани от някои учени и обществени личности, като Джон Ръскин, Адолф-Наполеон Дидрон, Проспер Мериме, според които тези похвати нарушават напластяванията и довеждат паметниците до тотално разрушение и унищожение, след което е невъзможно тяхното възстановяване.

В края на XIX и началото на XX век се появява ново направление в реставрационната теория и практика – **Археологическата**. Появява се въз основа на възгледите на италианския архитект Камилло Бойто, докато италианският историк Густаво Джованони разработва детайлно нейните принципи според спецификите на времето и нуждите при опазването на паметниците.

Всички линии в реставрационната наука дават своя принос за формулиране на съвременните принципи: **1.** Респект към оригинала в паметника – автентичността на паметника е негова същностна характеристика, съхраняването на оригинала е априорна цел на реставрацията; **2.** Ясно отличаване на съвременните добавки от автентичните фрагменти; **3.** Съхраняване на ценния принос на всички периоди от живота на паметника; **4.** Ценността на паметника е главен ориентир за лимитиране на реставрационната намеса; **5.** Задълбочено познаване на паметника – състояние, типология, стилистика, аналогични на него обекти и т.н.; **6.** Реставрационна намеса се предхожда и осъществява при подробно документиране на паметника и на изпълняваните реставрационни дейности; **7.** Средата на паметника е обект на равностойна грижа за опазване; **8.** Обект на опазване са не само ярките архитектурни постижения от миналото, но и фоновата архитектура и цели урбанистични структури; **9.** Архитектурният паметник, макар и създаден през отминала епоха, е част от съвременната среда и следва да се осмисля като жизнен елемент на съвременната действителност и потенциал за нейното развитие.

Днес съществуват и някои нови архитектурни решения, които оказват пряко въздействие върху реставрацията и експонирането на недвижимите археологически ценности. Едното включва два отделни архитектурни стила – запазени автентични археологически останки и модерни архитектурни решения, вписващи се в конструкцията на старата архитектура – фасади, покриви, подове, участъци от стени и др. Друг подход е възстановяването археологически обекти с изцяло съвременни материали, разграничаващи се от автентичните зидове. Тези решения водят до критика сред експертната общност, медиите и обществото и пораждат редица въпроси относно тяхната правдивост.

В тази връзка днес се разграничават три основни подхода при реставриране на археологическото наследство: **Първият** е анастилозата. При нея падналите елементи се поставят на техните първоначални места, когато това е доказано. Анастилозата е прецизна дейност и притежава богат инструментариум, включително и компютърното моделиране, за да може тя да се реализира качествено; **Втората** е консолидацията.

Изчезнал елемент или материал от структурата на обекта се подменя с нов подобен за стабилизиране и обезопасяване на паметника. Новите материали, трябва да са ясно маркирани; **Третата** е интерпретативната стабилизация. При нея се използват различни съвременни материали, които не увреждат оригинала и неговия контекст и могат лесно да се премахнат при необходимост. Всеки материал трябва да се разграничава ясно от автентичните.

В тази част на изследването са анализирани актуалните проблеми, свързани с автентичността, реставрацията и реконструкцията на недвижимите археологически ценности през последните години в България, както и подходите, които се използват при реализирането на тези дейности. В процеса на диалога автентичност/реконструкция се оформят две основни групи. **Едните** са защитници на запазването на автентичността на недвижимия културен паметник и са против неговата частична или цялостна реконструкция, а **другите** изтъкват възможността, че недвижимите археологически ценности могат да бъде възстановени с оглед тяхното по-добро разбиране и като важен компонент на регионалния и национален културен туризъм.

Според първите, реставрацията на даден археологически паметник трябва да се основава на пълна, детайлна и достоверна научна информация за изчезналия оригинал, средата в която се намира и следите от неговата история, за да не се стигне до необратими последици за самия него. Реставрацията на паметници въз основа на недоказана хипотеза за тяхната архитектура и стил ще бъде пагубна за самите тях и историческата информация, която носят. Автентичността е незаменимо качество на културното наследство. Тя го превръща в безценно историческо свидетелство, чиято загуба е необратима. Бъдещото представяне на недвижимите археологически ценности е свързано с използването на иновативни и интерактивни похвати и техники и включването на новите технологии в създаването на хипотетични реконструкции на археологическите паметници, без заплахата от унищожение на тяхната автентичност.

От своя страна, защитниците на възстановяването на археологически паметници изтъкват, че всеки един обект може да бъде реконструиран на базата на резултатите от археологическите проучвания, аналогии от конкретния исторически период в България и съседните страни, използването на извори за архитектурата и гравюри на археологически обекти. Според тях, археологическите недвижими ценности, които се намират във вид на руини, са непонятни за обикновения посетител. За да се превърнат в разбираеми за масовия турист се лансира идеята те да бъдат възстановени почти до първоначалните си обеми с цел увеличаване на туристическия поток и икономически скок в райони, където се намират реконструирани паметници.

Трябва да се открие балансът във връзката опазване и показване. Необходимо е да се съхранят автентичността и уникалността на археологическите паметници. Тези качества са най-важният компонент на ценността на културното наследство. Всеки един обект е уникален и реставрационните намеси се определят според моментното състояние, спецификите и средата, в която се намира. Цялостните реставрации на крепости и участъци от укрепления, единствено въз основа на изградена хипотеза, не трябва да се толерират. Но не може и не трябва недвижимите археологически ценности да бъдат оставени в руини, понятни единствено за научната общност, без съответното опазване и представяне. Вероятно правилният подход е свързан със създаване на взаимовръзка между консервационно-реставрационни намеси върху археологическите останки в доказан обем, адаптирането на паметниците с осигуряване на достъп и изграждане на инфраструктура и използването на иновативни и интерактивни методи, похвати и техники на експониране и социализация на обектите с включването на

новите технологии, 3D моделирането, фотограметрията, използването на добавената и виртуалната реалност и др.

IV. Възможности и форми за експониране и социализация на крепости и укрепления използвани през Средновековието в днешна Западна България

В четвърта глава е направен критичен анализ на включените в дисертацията археологически обекти, като са разгледани историческото им развитие, легендите за тях, археологическо проучване и описание на структурите им. Анализирани са моментното състояние на археологическите паметници, потенциалните възможности за тяхното експониране и социализация, дейностите, свързани с управлението, стопанисването и финансирането на археологическите комплекси, както и комуникационните връзки между археологическите комплекси и публиката. Направена е историческа ретроспекция на крепостното строителство по българските земи.

1. Крепостното строителство по българските земи – кратък исторически преглед

Предвид темата, целта и обектът на настоящото изследване, а също и многопластовото състояние на фортификационните съоръжения, е необходимо да се обърне внимание на историческото развитие, проследяващо крепостното строителство по българските земи. Укрепителната система на Средновековна България е защитник както на физическата цялост на държавата и пазител на народа ни, така и крепител на неговата духовна и културна същност. Със своята специфика и многочисленост укрепителните съоръжения са важен елемент на нашето културно наследство, който елемент трябва да бъде съхранен като ценен ресурс за устойчиво културно развитие на обществото и идните поколения.

Строителството на защитни съоръжения около селищата по нашите земи е засвидетелствано от най-древни времена. Още от праисторическата епоха са засвидетелствани останки от ровове, валове, палисади и основи на защитни стени. Всички тези укрепителни съоръжения обаче не отговарят на изискванията за укрепително съоръжение в традиционния смисъл на понятието. Те представляват по-скоро съоръжения за защита от природни бедствия, набези на диви животни и т.н. По-късно местните тракийски племена издигат голям брой укрепителни съоръжения за защита от вражески нападения. Изграждат се крепости и укрепления в планинските и полупланинските райони. След завладяването на Балканите от Римската империя започва и изграждането на укрепителна система, която е физическата опора на римската власт върху тракийските земи. Големи строителни и възстановителни кампании на фортификационни съоръжения се реализират при императорите Марк Аврелий, Теодосий II, Анастасий и Юстиниан I. По време на римското управление се обособяват различните укрепителни системи, имащи основната задача да отбраняват границите и вътрешността на империята и да се противопоставят на варварските нашествия на полуострова. С варварските нашествия множество крепости и укрепления са разрушени и унищожени.

След образуването на българската държава на Балканския полуостров през различните периоди от нейното съществуване част от разрушените крепости са възстановявани и използвани, а понякога и преустройвани и усилявани с допълнителни укрепителни съоръжения. Освен преизползване на старата византийска фортификация се строят и нови укрепления, които увеличават отбранителните възможности на българската държава. В укрепителната система на Българската държава се

разграничават два строителни етапа. **Първият** етап обхваща периода от края на VII до края на IX век. Отличава се с монументалност на строежите и с предимно равнинно разположение на укрепените опорни пунктове – внушителни землени валове за защита на границите и обширни укрепени лагери. Този първи етап може да се раздели на два подетапа. Единият се определя като земен или дървено-земен и обхваща периода края на VII – VIII век, а вторият е известен като каменно-земен и обхваща периода до края на IX век. Според Д. Овчаров в периода за запазване на българската независимост (971-1018) се очертава един кратък период, определен като **преходен** в крепостното строителство. В този отрязък от време все по-отчетливо се изразяват чертите на късносредновековната фортификация (XII-XIV век). **Вторият** етап е известен като каменен. Той започва от началото на XI век и приключва с падането на Българската държава под османска власт. Реализирано е огромно за времето си изграждане на фортификационни съоръжения и възобновяване, поправка и преустройство на редица стари крепости. Основно се изграждат укрепления с по-ограничени размери (около 20 дка). При него важна роля играят естествените защитни прегради (възвишения, реки и др.). Развива се и се подобрява строителната техника, която все повече се подчинява на изискванията за икономичност и целесъобразност на строежите. Постепенно изчезват землените укрепления.

Както през Първата, така и през Втората българска държава крепостното строителство е подчинено на общ стратегическо-фортификационен замисъл. Отделните крепости са включени в главни укрепителни системи, всяка от които има конкретно стратегическо предназначение. Те са обособени спрямо географските области и се делят на укрепителни райони, дялове, полоси и зони. В изследването е направен кратък преглед на тези главни укрепителни системи – Дунавска, Черноморска, Мизийско-Добруджанска, Старопланинска, Средногорска, Средецко-Самоковска, Струмска, Местенска, Родопска, Сакарска, Тунджанска и Странджанска.

2. Съвременен състояние на археологическите обекти и възможности за тяхното експониране и социализация. Анализ на състоянието и перспективи за развитие

На територията на днешна Западна България има стотици крепости, използвани през средновековието, които представляват важни елементи от укрепителната система на Българската държава между IX и XIV в. Една малка част от тях са експонирани *in situ* и пригодени за посещение от туристи, останалите са разрушени (някои и изцяло заличени), частично изследвани, а има и такива, където изобщо не са провеждани археологически проучвания и останките им се намират под насип. Процесът по тяхното опазване включва, както юридическата и физическата защита, така и различните дейности, свързани с експонирането, социализацията и популяризирането им.

Една от важните задачи на изследването беше изготвянето на 9 научни критерия (Табл. 1). Въз основа на които са определени конкретните археологически обекти от територията на днешна Западна България, включени в дисертацията.

Вследствие на направения анализ, на базата на определените научни критерии, в изследването са включени 24 крепости и укрепления, които са използвани през Средновековието в територията на днешна Западна България, в областите Благоевград, Враца, Кюстендил, Монтана, София област и София град (Обр.1). Това са обекти, намиращи се извън градска среда или са в урбанизирани територии, но встрани от новото строителство.

Крепостите включени в дисертацията са: **Област Благоевград** – Гяур калеси, Петрич; Деспотскава крепост, Мелник; Калята, Якоруда; Момина кула, с. Кремен;

Св. Димитър, Хаджидимово; Ситан кале, Банско; Церово, с. Долно Церово; Чуката, с. Зелендол; **Област Враца** – Вратица, Враца; Градище, с. Лиляче; Касина, кв. Бистрец, Враца; Крепост при Мътнишки манастир, с. Краводер; Рахово, Оряхово; **Област Кюстендил** – Кулата, Дупница; **Област Монтана** – Еловишко кале, с. Еловица; Калето, Берковица; **Област София** – Алинско кале, с. Алино; Боженишки урвич, с. Боженица; Градище, с. Липница; Латниско кале, с. Осеновлаг; Любнишко кале, с. Долна Василица; Шишманово кале, с. Доспей; **Област София-град** – Кокалянски урвич, с. Кокаляне; Равуля, с. Долни Пасарел.

История и легенди

В тази точка на изследването е представено историческото основание за експонирането и социализацията на крепостите и укрепленията включени в дисертацията, като обектите са анализирани в техният исторически и легендарен контекст.

Основният фактор, свързан с представянето им е потенциалът, който притежават, като културно-исторически паметници в контекста на културно-историческия и общия туризъм. Важен аспект при експонирането на обектите е да бъдат представени в своята историческа многопластовост. Посетителят да може да се докосне до всяка една историческа епоха от съществуването и развитието на паметника, без да се позволи загубата на ценни натрупвания от по-късни или по-ранни периоди.

Всички включени в изследването археологически обекти в по-голяма или по-малка степен имат своята роля и значение в историческия път на нашата държава и народ през вековете. При всички тях има съхранени исторически пластове от по-ранни епохи, с изключение на крепостта Рахово при Оряхово, която е изградена и използвана през периода на Средновековието от IX до XIV в.

В текста е разгледана и анализирана събраната информация за: появата, историческият път и края на обектите; мястото им в укрепителната система на средновековна България; запазените автентични наименования на някои от крепостите; данни за проведени сражения при някои от обектите; връзката на някои крепости с християнски храмове на тяхна територия или изградени до тях; топонимите, съхранени с времето и свързани с обектите. С оглед определяне мястото на изследваните крепости в контекста на историческото развитие на страната ни и обогатяване представата за всяка една от тях са прегледани извори, легенди и текстове на различни пътешественици, любители и изследователи посетили обектите през последните два века.

Археологически проучвания и описание на обектите

Фактор, без който е невъзможно експонирането на всяка една от крепостите е степента на проученост. За целта е необходимо да бъдат направени съответните археологически проучвания на всеки един от обектите, включени в изследването.

От всичките 24 недвижими археологически ценности, включени в дисертацията, при 16 от тях са провеждани археологически разкопки. Това са: Гяур Калеси, Мелнишка крепост, Калята, Св. Димитър, Ситан кале, Церово, Чуката, Вратица, Лиляшка крепост, Рахово, Дупнишка крепост, Берковско каре, Еловишко кале, Боженишки урвич, Шишманово кале и Кокалянски урвич. Въпреки, че не са извършени археологически разкопки на останалите 8 обекта, те са регистрирани след проведени теренни обходи.

На крепостите, при които са провеждани археологически проучвания, в голяма степен са разкрити техните планове, размерът на площта и културните напластявания в територията им. Изследваните крепости са изградени на планински, труднодостъпни места с неправилни форми, които следват конфигурацията на терена. Повечето от тях са със сравнително малка площ, предвид спецификата им, свързана най-вече с отбрана, охрана и наблюдение на мястото, околността и близките пътища. Площта им варира от няколко стотин квадратни метра до няколко декара. Изключение са двата средновековни града Мелник и Враца и четири крепости, при които площта надхвърля повече от 10 дка – Церово, Кокалянски урвич, Шишманово и Еловишко кале.

Основните функции на фортификационните съоръжения са свързани освен с отбранително-охранителни, наблюдателни и административни задачи, така също изпълняват и жилищни функции. Голяма част от тях са гъсто застроени с различни постройки – жилищни, стопански, складови и др. При някои от крепостите, като Гяур калеси, Мелнишка крепост, Ситан кале, Чуката, Еловишко кале, Любнишко кале и Равуля, са изградени големи по площ отбранителни кули, за които се предполага, че имат и жилищни функции. При два от обектите (Рахово и Момина кула) основната функция е отбранително-охранителна, като те са изградени като гарнизонни пунктове със сравнително малка площ.

В тази част е анализирано общото археологическо състояние на запазените останки и на отделни елементи от крепостите, като: крепостни стени; отбранителни кули; протейхизми; фортификационни съоръжения; естествените дадености на терена, използвани като защитни съоръжения; цитадели, главни порти и второстепенни входове; жилищни, стопански, складови постройки, работилници, казарми и др.; и водохранилища.

Съвременно състояние на обектите и тяхната средата

В тази част е направен анализ на моментното състояние на включените в дисертацията крепости и укрепления, тяхната околна среда и комуникационните връзки със съвременните населени места.

Един от най-важните компоненти във връзка със социализацията на археологическите обекти е достъпността. Тя е свързана с наличието и качеството на пътните комуникации до изследваните крепости, като включва – изградени асфалтови пътни мрежи, пътища със земна настилка, алейни мрежи, горски пътеки и др.

От голямо значение за осигуряване на достъп до крепостите е тяхното географско положение и релеф. Почти всички укрепления, включени в дисертацията, са изградени на сравнително труднодостъпни места. Разбира се, това обстоятелство е свързано с тяхната специфика на важни фортификационни съоръжения. При повечето е необходимо преодоляването на определена денивелация. Труднодостъпни през периода на късната античност и средновековието, днес останките крепостите се намират на сравнително леснодостъпни места, благодарение на съвременните комуникационни връзки, въпреки че състоянието на пътните артерии водещи до обектите е различно. Близко до повечето от обектите стигат асфалтови пътни артерии. Най-отдалечени са Алинското кале – над 6,5 км и Равуля – над 6 км.

Близко до градски населени места се намират 14 от обектите, а непосредствено в урбанизираните територии са крепостите при Оряхово, Берковица и Дупница. Въпреки това, техните останки не попадат върху площи със съвременно строителство. Останалите обекти се намират на сравнително близко разстояние до населените места. Най-отдалечени са крепостите Церово (на 11,3 км от Благоевград), Касина (на 11,4 км от Враца) и Кокалянски урвич (на 22,3 км от София).

Част от процеса на адаптация на обектите е осигуряването на място за паркиране на МПС. Необходимостта от качествени и леснодостъпни паркинги е важно условие за социализацията на даден археологически обект и превръщането му в културно-туристическа дестинация. Обособени асфалтирани паркинги има близо до крепостите Касина, Берковското кале, Боженишки урвич, Латинското кале и Кокалянски урвич, докато при останалите те липсват.

Основен проблем, затрудняващ достъпа до археологическите структури на повечето обекти е растителността. Единствено при крепостта Рахово липсва дървесна растителност, а на територията на Момина кула тя е незначителна. Растителността, заедно с иманярските набези са факторите, които оказват съществено разрушително въздействие върху археологическите структури и унищожават информацията, която ни дават за историята на мястото и живота на обитателите му.

Един от значимите фактори, свързани с експонирането на недвижимите археологически ценности е стабилността и обема на руините. При изследваните обекти обемът и и съхранеността на останките са в различна степен, но при всички са налице запазени значителни оригинални суперструкции. При някои от крепостите, като Мелнишката, Касина, Кокалянски урвич, Любнишкото кале и др. са съхранени участъци от фортификацията им във височина от 3 м до 8-9 м. Руините на останалите обекти са запазени във височина от няколко сантиметра до 2-3 м. Освен това при всички обекти има и съхранени градежи под насип. Някои от разкритите след археологически разкопки субструкции са отново затрупани. Освен затрупаните археологически структури при някои обекти като Мелнишката крепост съществува реалната опасност от срутване на крепостните стени и кули в западна, южна и югозападна посока. За съжаление, археологическите структури на обектите не се поддържат и част от градежите им се рушат, въпреки консервационните и реставрационните намеси при някои от тях през годините. Върху териториите на някои от крепостите са изградени съвременни постройки с различни функции, които са разрушили част от археологическото наследство.

Във връзка със запазването и експонирането на крепостите са реализираните проекти за консервация и реставрация. При 8 от тях (Мелнишка крепост, Момина кула, Св. Димитър, Лиляшко градище, Рахово, Берковско кале, Боженишки урвич и Шишманово кале) са реализирани консервационно-реставрационни дейности. В тази част е направен кратък преглед на реставрационно-консервационните намеси при тези обекти. Полеви консервационни намеси са реализирани при обектите до Петрич, Якоруда, Банско, Вратица, Дупница и селата Долно Церово, Зелендол и Кокаляне. При останалите крепости не са осъществявани реставрационно-консервационни дейности и археологическите субстанции са съхранени в тяхната пълна автентичност.

Наред с реставрационно-консервационните работи при някои обекти, като Мелнишката крепост, Св. Димитър при Хаджидимово, Вратица, Лиляшкото градище, Берковското кале, Шишманово кале и Кокалянски урвич, е предприет подход, при който са експонирани и социализирани само тези участъци, които са проучени, докато археологическите разкопки продължават или са замразени. При някои от крепостите, като например Калята над Якоруда, Ситан кале до Банско, Кулата при Дупница са изготвени проекти за консервация, реставрация, експониране и социализация на участъци от тях, но по различни причини те все още не са реализирани.

Като цяло, при включените в изследването обекти липсват изградени инфраструктури. Единственият археологически паметник, който е експониран и социализиран през 80-те години на XX век, и при който е извършено частично реновиране на изградената инфраструктура до днес, е крепостта Боженишки урвич. На

територията на останалите крепости са оформени единствено пътеки, като при някои те липсват. До останките на Мелнишката крепост, крепостта Св. Димитър, Ситан кале, Вратица, Шишманово кале и Кокалянски урвич са монтирани информационни и указателни табели, а по маршрутите към крепостите при Мелник, Якоруда, Банско, Бистрешки манастир, Оряхово и с. Доспей са монтирани указателни табели. На територията на някои обекти или по маршрутите са изградени места за отдих на посетителите. При повечето от тях те са изработени от грубо обработен дървен материал.

Специфичен похват, свързан с подчертаване на експозиционните и художествени качества на архитектурните останки на различни археологически паметници е поставянето на т. нар. художествено осветление при конкретни участъци от обектите. Такова осветление е монтирано при останките на крепостта Рахово. За съжаление то съществува до 2010 г. През последните години за Мелнишката крепост е разработен идеен проект за монтиране на художествено осветление при крепостта, който все още не е реализиран.

Едно от незаменимите качества, които притежават изследваните обекти е географското им положение. Голяма част от тях са разположени на места, от които се разкриват прекрасни експозиции към долини, реки, планини, исторически места, природни феномени, съвременни селища и тяхната околност. Тези качества на обектите са част от тяхната същност и спомагат за привличане на туристите и задоволяване на желанията и потребностите им.

Значим елемент от процеса на социализация на недвижимото археологическо наследство е връзката на археологическите паметници с различни културни и природни ценности в дадените райони. На територията на общините, където се намират обектите са създадени специфични туристически маршрути, свързващи различни културни ценности и природни забележителности. Част от изследваните обекти са включени в някои туристически пакети.

Статутът на археологическите обекти определя значимостта им като културни ценности. Предоставянето на статут включва: определянето на класификацията, категорията и режимите на опазване на археологическите паметници. На 20 от включените в дисертацията обекти е предоставен статут на археологическа недвижима културна ценност с национално (11) или местно (9) значение. Единствено крепостите Касина, крепостта при Мътнишки манастир, Равуля и Латинското кале все още нямат предоставен статут.

Възможности за развитие

Възможностите за експониране и социализация на включените в дисертацията археологически обекти са свързани с реализирането на редица дейности, които ще доведат до тяхното вписване в културния и туристически живот на населените места, регионите и страната.

Първите дейности, пряко свързани с процесите на проучване, експониране и социализация на крепостите, е отстраняване и почистване растителността, прорасла върху археологическите структури и околността им. Прецизното премахване на прораслата растителност е необходимо условие за създаване на баланс между съхраняването на автентичната природна среда и предоставянето на условия за реализирането на културен туризъм. При наличието на защитени растителни видове те трябва да бъдат съхранени естествената им среда. Ако това е невъзможно то те трябва да бъдат преместени в друга подходяща растителна среда. След почистване на

растителността, задължително трябва да се осъществява ежегодна поддръжка, почистване и пръскане с препарати и химикали на територията на обектите.

Във връзка с дейностите по проучване, консервация, реставрация, експониране и изграждане на инфраструктура при обектите е необходимо да се извършат инженерно-геоложки проучвания за установяване на носещата способност на земната повърхност.

Следващата стъпка е свързана с провеждането на редовни археологически проучвания на всички обекти, с изключение на крепостта Рахово, която е изцяло изследвана. Единствено при крепостта Вратица разкопките продължават по програма и трябва да приключат през 2028 г. Наред с археологическите разкопки на територията на самите крепости, е необходимо да се проучат и някои обекти, намиращи се в страни от тях, но които са част от укрепленията или са непосредствено свързани с твърдините – водопроводи, фортификационни съоръжения, неукрепени селищни форми, гробница, пещери.

Консервационно-реставрационните дейности върху останките на обектите се основават на проведеното проучване за всяка една отделна крепост и достоверната информация, която е събрана за отделните сектори и елементи от обектите. На първо място при застрашените градежи е необходимо да се реализират консервационни работи, свързани с тяхното укрепване и запазване. При голяма част от археологическите останки е възможно единствено реализирането на консервационен надзид с имитативен градеж, предпазващ разрушаването на структурите. Някои зидове могат да бъдат реставрирани в по-голяма височина с имитативен надзид от събрания оригинален строителен материал, използвайки методът на анастилозата. Запазените руини, подлежащи на консервационно-реставрационни намеси, включват останки от крепостни стени, протейхизми, отбранителни кули, главни и второстепенни входове (потерни) на крепостите, военни, административни и граждански постройки във вътрешността на твърдините, църковни комплекси и разбира се други археологически находки и структури, като питоси, ями, водопроводи, отточни канали, огнища, пещи, щерни, стълбища и др.

Реставрационно-консервационните намеси спомагат за разкриване на експозиционните качества на запазените руини на обектите. След реализиране на проекти по проучване и реставрационно-консервационни дейности трябва да се разработят такива за пълно експониране и социализация на изследваните обекти. Процесът по експониране на археологическото наследство на място може да включва представяне на двата вида наследството – недвижимото и движимото. Важен аспект при представянето на археологическите структури на всички обекти е експонирането им в тяхната историческа, археологическа и архитектурна многопластовост. Освен експонирането на останки, запазени при всички укрепления, като крепостни стени, отбранителни кули и различни постройки, могат да бъдат изложени останки от различни архитектурни елементи, като стълби към кули или бойни пътеки на стените (Калята, Вратица), зъбери, бойници и бойни пътеки (Момина кула, Лиляшко градище, Любнишко кале), запазени сантрачни системи в крепостните стени и кули (Мелнишка крепост, Вратица, Кокалянски урвич), подове (Църква „Св. Никола“ в Мелнишка крепост, Калята, Св. Димитър, Кокалянски урвич), улици (Калята, Церово, Шишманово кале, Кокалянски урвич), главни порти и потерни (Гяур калеси, Мелнишка крепост, Калята, Момина кула, Ситан кале, Церово, Чуката, Лиляшко градище, Касина, Рахово, Дупнишката крепост, Еловишко кале, Липнишко градище, Любнишко кале и Шишманово кале), запазени *in situ* прагови камъни на порти и входове (Калята, Церово, Чуката, Кокалянски урвич), останки от религиозни храмове (Мелнишка крепост, Церово, Вратица, Берковско кале, Шишманово кале, Кокалянски урвич, Равуля),

водохранилища (Мелнишка крепост, Берковското кале, Боженишки урвич, Равуля), а също и останки от питоси, пещи, огнища, водопроводи, отточни канали, хромели и др. (Калята, крепостта Св. Димитър, Ситан кале, Чуката, Рахово, Дупнишката крепост, Шишманово кале, Кокалянски урвич). При някои от обектите разкритите останки от питосите, пещите, огнищата и т.н. могат да се експонират под покривни съоръжения от прозрачен материал – „полеви витрини“, с цел тяхното опазване от природните и антропологични фактори. За експониране на разрушените и липсващи участъци от градежите на крепостните стени, отбранителните кули и различни постройки, трябва да се използва като основен подход маркиране на тяхното трасе, чрез имитативен надзид от ред-два оригинални камъни с хоросанова спойка за обозначаване на плана на дадената структура.

Един от подходите, свързан с опазването и експонирането на недвижими археологически ценности е изграждане на покривни съоръжения върху част от разкритите помещения с оглед запазване на градежите от атмосферните условия, особено при тези постройки, които са изградени на калова спойка.

Във връзка със създаването на пълна и ясна представа за историята и живота в укрепленията и околността им е необходимо да се изготвят и проекти за консервация, частична реставрация и експониране на археологически структури, разкрити в страни от укрепленията – останки от допълнителна фортификация, незащитени селища, постройки, водопроводи и др.

При някои крепости е възможно изграждането на постройки с експозиционни площи, в които да се оформят постоянни или временни изложби с разкритите на място археологически артефакти, които да допълнят разказа за историята на мястото и начина на живот на неговите обитатели. Видове експозиции, които могат да се създадат при обектите са: *класически*; *иновативни* и *интерактивни*. В регионални и общински музеи на населените места, които се намират непосредствено до археологическите паметници могат да се създадат отделни кътове за обектите, да се реновират постоянните експозиции, включвайки в тях материали от крепостите или да бъдат представени във временни изложби.

За нуждите на музейните комплекси при някои от обектите е възможно да се използват вече изградените близо до тях съвременни постройки, имащи различни функции през годините. Такива сгради има при: Мелнишката крепост, Св. Димитър, Касина, Рахово, Берковско кале и Кокалянски урвич. Всяка една от крепостите е отделен, специфичен казус и комплексът от музейните сгради при тях трябва да се изгражда спрямо спецификите на средата и разположението на обектите.

Иновативен подход, свързан с представянето на недвижимите археологически ценности, е използването на новите технологии. Някои от средствата и похватите, които могат да се използват при представянето на крепостите са: интернет пространството; сферични панорамни изображения, свързани в интерактивна туристическа обиколка; изображения с 3D графични реконструкции; видеоклипове с 3D графични реконструкции; холографски триизмерни изображения; добавена реалност с 3D графични реконструкции; интерактивни платформи за преносими електронни устройства с включени в тях информация и изобразителен материал за обектите; панел от прозрачен материал с 3D перспектива на отделни сектори от укрепленията и др.

Важно условие в процеса на социализация на обектите е изграждането на инфраструктура, която да предостави необходимите удобства на посетителите и качествени условия за работа на музейния екип. Но в процеса опазване/показване на недвижимите ценности се появява едно противоречие или сблъсък между автентичността и нейното опазване и съвременността и модернизацията. Необходимо е

да се намери баланс между опазването на археологическите паметници с тяхната автентична околна среда от една страна и изграждането на инфраструктурата при обектите, създаваща условия за нормален културен туризъм от друга. Несъмнено на първо място е физическото съхранение на недвижимите археологически ценности и тяхната среда, но опазването на наследството е процес, който включва и познанията за него и запазването им в паметта на поколенията. В противен случай няма смисъл от физическото съхранение на паметниците. В тази връзка осигуряването на условия на достъп за посетителите, чрез изграждане на инфраструктура при обектите има важно значение за тяхното опазване. Инфраструктурата включва – качествени комуникационни връзки (пътища, пешеходни и велоалеи); паркинги; информационни, указателни и предупредителни табла и табели; места за отдих; кошчета за отпадъци; обезопасителни парапети; огради на комплексите; озеленяване; парково осветление; платформи и сцени при някои от обектите за провеждането на различни културни мероприятия; поставяне на СОТ, видеонаблюдателна техника и средства за противопожарна безопасност. Важно условие е да се осигури достъп за хора със специални потребности до обектите, там където това е възможно. Изграждането на тази специфична инфраструктура трябва да се съобрази с особеностите на терена и положението на археологическите останки.

Представянето на всеки един от археологическите обекти не трябва да бъде самоцелно, а в контекста на историята, бита и културата на съответната община и регион, към които принадлежи. В този аспект трябва да се разглежда и връзката между изследваните крепости и различни културни и природни ценности в съответните райони. Процесите по социализация и популяризиране на крепостите, включват създаването и реализирането на специализирани културно-исторически маршрути по области, общини и населени места с посещения на конкретните укрепления. Всеки един от тези бъдещи маршрути има своите специфики, определени от географските, природните, културно-историческите, социално-икономическите и инфраструктурните дадености на областите и регионите, в които се намират. Определен специализиран маршрут може да включва посещение на няколко от крепостите, а някои укрепления е възможно да бъдат вписани в няколко специализирани културно-исторически пакета. Един пример за специализиран културно-исторически маршрут с посещение на няколко от крепостите може да бъде „Защитници на Места“, който включва разглеждане на укрепленията Калята, Момина кула и Св. Димитър. Според спецификата на културното наследство, културно-историческите маршрути могат да се разделят на няколко вида: **тясноспециализирани** маршрути с еднотипни недвижими културни ценности – крепости и укрепления; **средноспециализирани** маршрути с различни недвижими археологически и исторически ценности – крепости, селища, храмове, манастири, музеи и др.; **широкоспециализирани** маршрути с недвижими културни ценности, природни и други забележителности.

Културно-туристическите маршрути могат да се разделят и спрямо мащаба на географския район в който се намират конкретните културни паметници – обхващащи по-малък по площ район (едно населено място); включващи недвижими културни ценности от териториите на няколко общини.

Компоненти на нематериалното културно наследство от различните региони, като локални традиции, обичаи, празници, събори, фолклорни фестивали, концерти, спортни събития и др. могат да бъдат средство за доближаване на местните общности до недвижимите археологически ценности.

Стопанисващите организации трябва да осигуряват необходимите човешки и финансови ресурси за консервационно-реставрационни дейности и поддръжка на

сградния фонд и инфраструктурата на комплексите. Необходимо е да се осъществява контрол, чрез провеждането на ежегодни мониторинги от експертни комисии, които да извършват проверки на състоянието на недвижимите археологически ценности, музейните сгради и движимите археологически ценности, експонирани в тях експозиции (там където ще се създадат такива) и на изградената инфраструктура на обектите.

Освен включените в настоящото изследване, на територията на Западна България съществуват още много крепости и укрепления използвани през периода на средновековието. Повечето от тях са забулени в забрава, но съществуват и някои, които вече са експонирани и социализирани. Предвид целта и обекта на настоящата дисертация, както и обемът от информация за всички тези археологически паметници е невъзможно тяхното цялостно проучване и представяне в едно единствено изследване. Някои от вече експонирани и социализирани обекти са: парк-музей Самуилова крепост до с. Струмешница, крепостта-музей Баба Вида във Видин, Белоградчишкото кале при Белоградчик, археологически комплекс Калето до Мездра, крепостта Хисарлъка над Кюстендил, крепостта Кракра при Перник и крепостта Стенос/Щипон при Траянови врата.

3. Управление, стопанисване и финансиране на археологическите комплекси

Следвайки смисъла на българското законодателство в областта на опазване на културното наследство, управлението, стопанисването и финансирането на археологическите недвижими ценности са грижа на държавата и общините, които делегират права върху обектите на държавните и общински музеи. Необходимо е да се направят постъпки за юридическо и административно създаване и регистриране на археологически комплекси при обектите, като всеки един от тях може да получи и съответното наименование, което да се превърне в разпознаваемо сред местната общност и на регионално и национално ниво. Всеки един от бъдещите археологически комплекси може да се създаде като филиал към национален, регионален или общински музей. Поради своята голяма културна-историческа стойност и запазена автентичност на археологическите структури, част от комплексите, като „Калята“ над Якоруда, „Любнишко кале“ при с. Любница и „Кокалянски урвич – защитникът на Средец“ до с. Кокаляне, могат да станат филиали на някои от националните музейни институции, като НИМ и НАИМ, докато другите обекти могат да са филиали на близките регионални или общински музеи. По-особен е казусът с бъдещият музеен комплекс при Мелнишката крепост. Обектът притежава висока културно-историческа стойност и запазена автентичност на структурите и спрямо тези си качества може спокойно да бъде филиал на някои от националните музеи. Но предвид тематичният обхват на общинския музей в Сандански в областта на археологията, фактът, че ИМ Мелник е негов филиал и близостта на Мелнишката крепост до южния град, по-вероятно е той да стане филиал на АМ Сандански. Подобен е въпросът със стопанисването на бъдещият археологически музеен комплекс „Шишманово кале“ близо до Самоков и може да се превърне във филиал на ИМ Самоков.

Управлението на археологическите комплекси е процес, включващ разработването на стратегии и програми за развитие на всеки един от тях, спрямо неговите географски, исторически, археологически, архитектурни и културни особености и в контекста на социално-икономическото състояние на всяка област и регион. Изработването на такива стратегии и програми включват в себе си познанията и труда на различни експерти и организации в сферата на науката, консервацията и

реставрацията, културата, изкуството, образованието, архитектурата, служители на централната и местната власт, а също и доброволчески, неправителствени организации и представители на местния туристически бизнес. Пред екипите на тези комплекси възникват редица управленски казуси, свързани с изучаването, социализацията и охраната на археологическите ценности. Безспорно една от най-важните задачи е опазването на паметниците. Наред с юридическата защита, този процес включва физическото съхранение на ценностите, чрез осигуряването на физическа охрана и техника за наблюдение и опазване. Част от управлението на обектите е разработването на специализирани културно-исторически маршрути, включващи набелязаните археологически недвижими ценности, други културно-исторически ценности, комплекси и музеи, природни забележителности и интересни места, и да се превърнат в познаваем и устойчив културно-туристически продукт.

Важен етап от управлението на всеки един от археологическите комплекси е изготвянето на маркетингови стратегии за проучването на туристическия пазар и целевите групи посетители, както и разработването на рекламни кампании, популяризиращи археологическите комплекси сред обществото.

Управлението на археологическите комплекси е свързано с качествен подбор на експертен човешки ресурс и умелото ръководство на екипа от археолози, музеолози, екскурзоводи, музейни педагози, охранители, хигиенисти, градиращи, общи работници и касиери. За ръководители на всеки един от филиалите е необходимо да се назначат уредници-археолози с придобита образователна степен „магистър по археология“ от акредитирани университети с катедри по специалност „Археология“ на територията на България.

Финансирането на бъдещите археологически комплекси при включените в дисертацията крепости може да се реализира от бюджетите на общинските и регионални музеи, гласувани и приети на общинските съвети, които са част от бюджетите на дадените общини, както и от бюджетите на националните музеи, гласувани в МК или БАН (за НИМ и НАИМ при БАН). Археологическите комплекси могат да получават и допълнителни финансови средства от различни техни дейности, като продажба на билети, беседи, фотографски изображения на обекта правени от посетителите, наеми от помещения, защитени проекти по международни и национални програми, дарения, спонсорство и др.

4. Комуникационни връзки между археологическите комплекси и публиката

Музеят, в това число и археологическите комплекси, паркове, резервати и музеи *in situ*, се възприемат като комплексни институции, сериозни комуникативни фактори, носители на съвременни тенденции в културната политика и все по-бързо развиващи се живи организми. При археологическите комплекси, като част от музейната мрежа на страната, общуването с публиката се явява определящо за всички останали техни функции. Те са част от широкото комуникационно пространство, като използват редица инструменти на традиционните медии, но и търсят своите специфики, да изградят свое собствено лице.

Музейната комуникация условно може да се раздели на три вида: комуникация без посредник; медиаторна комуникация; вътрешномузейна комуникация. От своя страна музейните комплекси комуникират и с различни субекти от областта на културата, науката, образованието, политиката, медиите, производството, рекламата, услугите и бизнеса, и най-вече туристическият. Този вид общуване оказва съществено влияние върху цялостното развитие на тези културни институции.

Музейната архитектура (музейната сграда и инфраструктура), както и музейната експозиция са основни фактори, които оказват влияние върху комуникационния процес. За ефективната музейна комуникация между посетителите и археологическите комплекси влияние оказва тясната връзка между недвижимите археологически ценности и движимите такива, намерени на място, въздействието на цялата инфраструктурата с принадлежащата ѝ паркова и природна среда и разстоянието между отделните археологически структури на паметника. Разликите и приликите при отделните типове музейни сгради на археологическия музей *in situ* оказват влияние и върху музейната комуникация.

„Музей в една сграда“. При този вид музеи, които представляват цялостен музейен комплекс под една сграда, в която се намират движимите и недвижими културни ценности, комуникационният процес се осъществява изцяло в новопостроената музейна сграда. Посланията, които носи културното наследство се възприемат и въздействат по-пълноценно на музейната публика, когато движимите културни ценности са в близка връзка с мястото където са били създадени и използвани. Основният проблем е, че при сравнително малък брой недвижими археологически паметници може да се изгради музейна сграда, която да покрие изцяло културната ценност и да приеме експозицията. Този тип постройки се правят при по-малки като обем на археологическите структури обекти.

„Музей в близост“. Тук музейната сграда е в страни от недвижимата археологическа ценност или покрива част от нея, и комуникацията между публиката и музея се осъществява и вън от музейната сграда при самия археологически обект. Връзката между недвижимия паметник и движимите културни ценности разкрити на място е по-слаба. Отдалечеността на една част от недвижимите археологически структури от музейната експозиция създава затруднения в комуникационния процес и може да доведе до пропуски в общуването с културното наследство. След наблюдения върху някои музеи на място, при които са изградени този тип музейни сгради, се установява, че археологическите структури са разположени на голяма площ и е необходимо отделяне на повече време от страна на музейната публика за разглеждане на културната ценност. Разстоянието е фактор, който може да има негативна роля при комуникационния процес.

При някои музейни комплекси за сграда може да се използват и някои естествени структури, намиращи се на територията на обекта, което допринася за една по-различна връзка между публика и експозиция – например при Калиакра, за експозиционна площ на музея се използва една от пещерните кухни на полуострова.

При типа **„Градски археологически музей“**, музейната сграда е встрани от недвижимата археологическа ценност, и връзката с публиката се осъществява и вън от музейната сграда при самия археологически обект. И тук, както и при типа „Музей в близост“, трябва да се отбележи отдалечеността на част от недвижимите паметници от музейната сграда, показваща археологическите артефакти, като фактор влияещ върху комуникационния процес посетител-музей.

Музейният комплекс *in situ*, където музейната експозиция с археологическите артефакти се намира в рамките на недвижимия културен паметник условно може да го наречем **„Музей в музея“**. При този вид музеи на място, комуникацията се осъществява изцяло на територията на културната ценност и в самата нея. Връзката между движимите културни ценности и археологическия паметник е още по-тясна и силна, когато предметите намерени на място са изложени в самия паметник на експониране. Един от основните проблеми при този тип археологически експозиции в

България е въпросът с автентичността на културния паметник. На територията на страната ни единствената изцяло запазена крепост е Баба Вида във Видин.

Друг основен похват в комуникационен процес е използването на образователния потенциал на археологическите обекти и създаването на специфични образователни програми при всеки един конкретен археологически комплекс. Например образователните програми, свързани с Мелнишката крепост могат да бъдат разделени в няколко теми и адаптирани за всички ученически възрасти (а и за останалите посетители). Примерни теми: „Средновековни занаяти“; „Български средновековен войн“; „Археологът в мен“; „Средновековен иконописец“. Подобни образователни програми могат да се реализират при бъдещия археологически музейен комплекс *in situ* „Градище Церово“. Те включват няколко теми – „Превземане на крепост“; „Средновековен войник“; „Аз, занаятчия в средновековно и късноантично Церово“; и „Съвременен археолог“.

Бъдещите археологически комплекси имат възможността да осигурят условия за провеждането на тяхна територия на различни културни прояви и събития, а също и да се използват археологическите останки като декор за заснемането на различни филмови продукции, клипове и фотосесии. Реализирането на подобни събития на територията им от една страна създава възможности за осъществяването на различен вид комуникация на посетителите с културното наследство. От друга страна организирането на всякакви културни, музикални и други прояви може да става съвместно с читалища, училища, театри, и сдружения, което създава специфичен комуникационен процес между отделните археологически музейни комплекси и различни образователни и културни институции.

Археологическите музейни комплекси *in situ* могат да привличат публиката, както с автентичния дух на своето недвижимо и движимо археологическо наследство, така и с използването на различни атрактивни похвати, създавайки един жив културен организъм.

Заклучение

В днешна Западна България има много крепости, които представляват сегмент от укрепителната система на Средновековна България (IX-XIV в.). Те са важен елемент от културно-историческото наследство, както на регионално ниво, така и в национален мащаб.

При реализиране на проекти, свързани с опазването, експонирането и социализацията на включените в дисертацията археологически обекти е необходимо да се познава тяхната същност и многопластовост и да се запазят и експонират, до колкото е възможно, археологическите структури и културните пластове от различните епохи на тяхното съществуване. Най-важното условие при представянето на крепостите е свързано със запазване на тяхната автентичност. Съществен компонент на автентичността е т. нар. духовна автентичност на паметника. При опазването и представянето на физическата автентичност на крепостите трябва да се разкрие и техния духовен (жизнен) потенциал.

Съдържанието на създадените идейни концепции за различните археологически обекти, включени в това изследване, ще се насища и прецизира съобразно резултатите от извършените бъдещи археологически проучвания и развитието на различните методи, похвати и техники за представяне на недвижимото наследство. Тези идейни концепции могат да послужат като база за реализирането на конкретни проекти и дейности, свързани с експонирането и социализацията на крепостите и укрепленията, включени в настоящото изследване. От друга страна експонирането и социализацията на обектите може да спомогне за развитието на културния туризъм в общините и районите, където се намират.

Ключът към устойчивото развитие археологическите комплекси може би е в баланса опазване/показване, иновативните похвати и методи за поднасяне на информацията и посланията от паметниците към посетителите и създадените удобства за туристите на територията на обектите от една страна, а от друга – връзката между археологическото наследство и висококачествените туристически услуги в дадената област, с възможността посетителите да се насладят на най-доброто, което може да предложи конкретния район и населено място, като местна кухня, културен живот и др.

Експонирането и социализацията на недвижимите археологически ценности е едно от необходимите условия за съхранението на нашата културна и историческа памет. Чрез историческите и културни послания, които носят в себе си и специфичните си образователни и възпитателни функции, те въздействат върху съзнанието и емоциите на различните поколения посетители.

Приноси:

1. Набелязани са появата и историческите етапи на експониране и социализация на недвижимото археологическо наследство в Европа и България;
2. Дефинирани са основни форми, похвати и техники, използвани при консервацията, реставрацията, експонирането и социализацията на недвижимите археологически ценности на базата на събраната информация за голям брой експонирани и адаптирани обекти от Европа и България;
3. Изследван е проблемът опазване/показване и са обособени две течения сред научната и културна общност, застъпващи противоположни тези, свързани с идейните концепциите за представяне на недвижимото археологическо наследство. Първите защитават тезата за опазване на автентичността, без допълнителна реставрационна намеса. Вторите са за обемно реконструиране на обектите, с оглед тяхното по-добро осмисляне от посетителите;
4. Направен е опит да се набележат проблемите и стъпките при намиране на решения и създаване на баланс в процеса опазване/показване на недвижимите археологически ценности;
5. Изведени са научни критерии за определяне на потенциалните археологически обекти, които могат да бъдат експонирани и социализирани;
6. Направено е описание и фотозаснемане на съвременното състояние на избраните 40 археологически обекти и тяхната среда. От тези археологически паметници, 24 са включени в изследването;
7. Изготвени са теоретични модели за досиета на археологическите обекти, включващи изчерпателна информация за тях и околността им, на базата на които може да се разработят концепции и проекти за тяхното експониране и социализиране;
8. Дигитализирана е събраната информация за обектите по области и е изработен каталог с досиета на крепостите;
9. На базата на обстоен критичен анализ на съвременните компоненти на археологическите обекти, тяхната среда, както и експозиционният, комуникационният и образователният им потенциал, са очертани перспективите за бъдещото им експониране, социализиране и превръщане в привлекателни туристически дестинации;
10. Дисертацията може да послужи:
 - за частично решаване на отделни казуси в областта на представянето на недвижимите археологически ценности в България;
 - за разработването на стратегии и програми (национални и регионални) за експониране и социализация на недвижимото археологическо наследство в страната;
 - на широк кръг специалисти и изследователи при работата и проучванията им, свързани с представянето на археологическото недвижимо и движимо наследство.

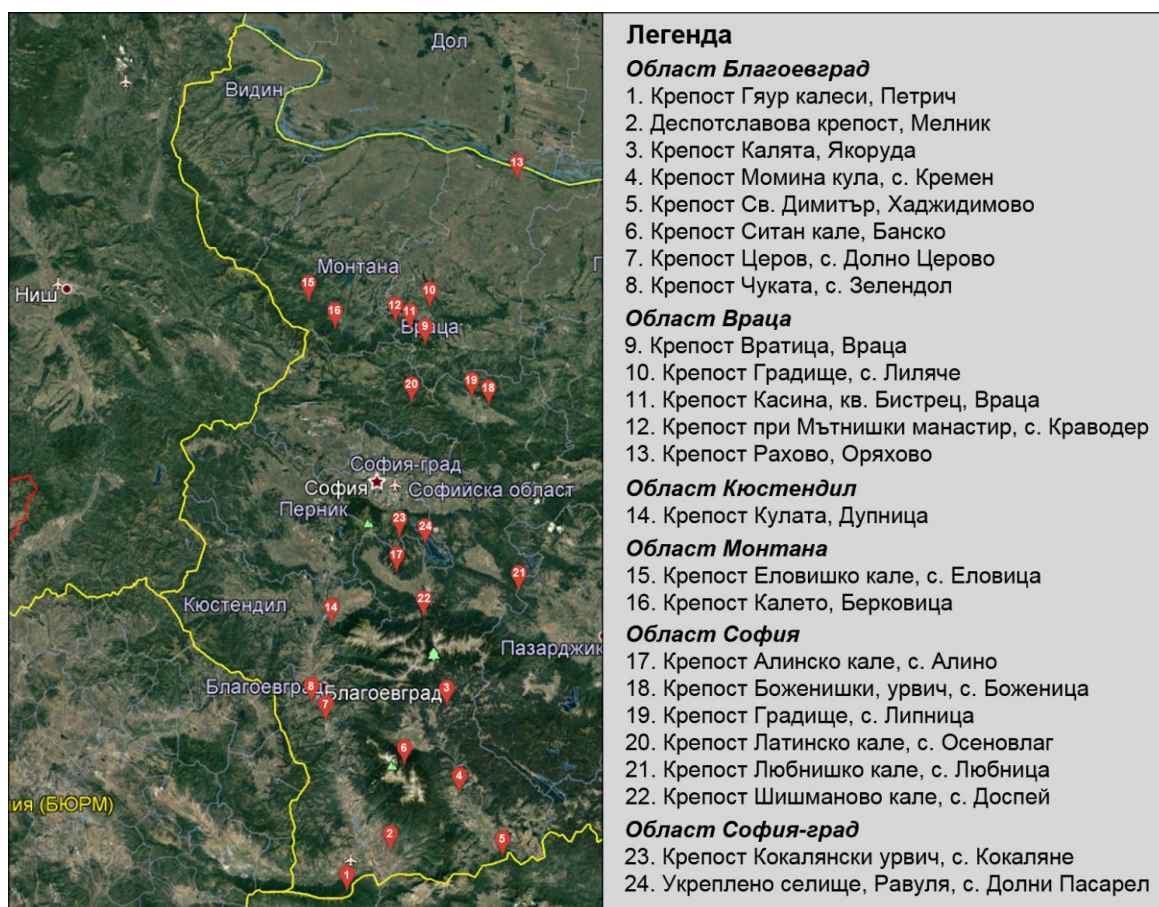
Публикации на автора по темата

1. **Иванов**, Даниел. Късноантична и средновековна крепост край с. Церово, Благоевградска област. Опит за създаване на идеен проект за музей *in situ*. – В: Сборник Мартенски студентски четения. Доклади от VI студентска научна конференция във ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий“, 3, 2016, 80-97.
2. **Иванов**, Даниел. Форми на музейна комуникация между публиката и археологическите музеи *in situ* спрямо типа музейна сграда. – В: Сборник Социалните функции на музея през XXI век. Научна конференция по случай 30 години Национален музей „Земята и хората“. София, 2016, 93-102.
3. **Иванов**, Даниел. Археологическите музеи *in situ* в България, като форма за опазване на недвижимото археологическо наследство. Поява, история и перспективи за развитие. – В: Сборник Нови моменти в концепциите за опазване на културното наследство: теоретична обосновка и практически решения. Научна конференция с международно участие по случай 60 години от присъединяването на България към ЮНЕСКО. София, 2017, 111-121.
4. **Иванов**, Даниел. Археологически резервати и археологически музеи *in situ* в България. Поява и историческо развитие. – История, XXVI, 3, 2018, 292-317.
5. **Иванов**, Даниел. Археологическият музей *in situ* – същност, поява, развитие. – В: Сборник Европейско културно-историческо наследство. XIV Национални студентски научни четения. Пловдив, 2019, 97-124.
6. **Иванов**, Даниел. Някои средновековни крепости в Северозападна България. Възможности за експониране и социализация. – В: Сборник Културно-историческото наследство – памет за бъдещето. Материали от научна конференция, проведена в РИМ Разград. Велико Търново, 2019, 506-537.
7. **Иванов**, Даниел. Славовата крепост на хълма Св. Никола при град Мелник. Идеен проект за създаване на археологически музей *in situ* и социализиране. – Сборник с доклади от Трета национална научна конференция Музеи и общини, 2018. Банско [под печат].

Приложения

№	Научни критерии
1.	Обекти с историческо и археологическо значение за България (национално, местно значение), намиращи се на територията на днешна Западна България
2.	Археологически обекти използвани през периода на Средновековието (VII-XIV в.)
3.	Степен на проученост на археологическия обект – не проучени, частично проучени, изцяло проучени
4.	Относителна стабилност и обем на археологическите структури
5.	Обекти извън градска среда – включени са и обекти, които се намират на територията на съответното населено място, но археологическите структури са встрани от застроените територии, изключват се тези в типична градска среда със застроени терени
6.	Достъпност – сравнително лесно достъпни места, в близост до комуникационни артерии, свързани с автомагистралите, първокласните и второкласни пътища на България
7.	В известна близост до големи градове или до туристически дестинации и такива с потенциал да се превърнат в туристически дестинации
8.	Близост и връзка с други културно-исторически и природни ценности и феномени
9.	Възможност за изграждане на туристически маршрут между определени археологически обекти от конкретни области и региони на Западна България, включени в дисертационния труд

Таблица 1. Научни критерии за подбор на археологически недвижими ценности.

Обр. 1. Карта на крепостите и укрепленията от днешна Западна България, включени в дисертацията, изработил Даниел Иванов.